Makale Geliş Tarihi: 04.12.2018
Makale Kabul Tarihi: 27.12.2018

HALİDE EDİP VE MÜNEVVER AYAŞLI'NIN SURİYE İNTİBALARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Yasin Beyaz[1]

Özet

Birinci Dünya Savaşı döneminde Cemal Paşa'nın IV. Ordu Komutanlığı'na atanmasından sonra Suriye askeri ve siyasi açıdan en hareketli yerlerden biri olmuştur. Cemal Paşa askeri faaliyetlerinin yanı sıra imar ve eğitim konularına da eğilmiş bu konularda itibar ettiği kimseleri Suriye'ye davet etmiştir. Onun eğitim konusunda yardım almak için Suriye'ye davet ettiği kişi Halide Edip'tir. Halide Edip'in bölgede eğitimle alakalı çeşitli atılımlar yapmasını bekleyen Paşa ona her türlü imkanı sağlamıştır. Aynı dönemde babasının görevi nedeniyle Münevver Ayaşlı da Suriye'dedir. Münevver Ayaşlı, Halide Edip'in kısa süreli de olsa öğrencileri arasında yer almış ve yaklaşık iki yıl boyunca onunla aynı sosyal ortamı paylaşmıştır.

Bu çalışmada Suriye'ye gidişi ve oradaki eğitim faaliyetleri idealize edilen Halide Edip'in Münevver Ayaşlı'nın bakış açısıyla bunun tam zıddı bir kimliğe büründüğü gösterilecektir. Dönemin diğer şahitlerinin de tanıklıklarıyla bu birbirinden farklı dünya görüşüne sahip iki yazarın bölgeye, döneme, siyasi ve sosyal olaylara dair bakışaçıları da mukayese edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Halide Edip, Münevver Ayaşlı, Cemal Paşa, Suriye, Beyrut, Arap.

Abstract:

After Cemal Pasha was appointed as the Commander of the 4th Army during the First World War, Syria became one of the most active places in terms of military and politics. In addition to his military activities, Cemal Pasha focused on reconstruction and education issues and invited those whom he accreditted in these issues to Syria. Halide Edip is the one who was invited to Syria for education. Looking for Halide Edip to make various leaps in education in the region, Pasha provided her lots of opportunity. Munevver Ayaslı was also in Syria due to her father's job. Munevver Ayaslı was one of the students of Halide Edip even for a short amount of time and shared the same social environment with her for almost two years. In this study, it will be shown that Halide Edip, whose departure to Syria and educational activities in there was idealized, gained an opposite identity according to the Munevver Ayaslı's point of view.

The perceptions of the two writers with different worldview on region, period, political and social events will be compared with the other testimonies of witnesses of the period.

Keywords: Halide Edip, Munevver Ayaslı, Cemal Pasha, Syria, Beirut, Arab.

1 Doktor Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Faültesi, Türk-İslam Edebiyatı ABD, yasinbeyaz80@gmail.com

1. Giriş

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Mısır'a askeri harekat yapmaya karar vermiştir. Bu bağlamda IV. Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa'yı bu konuda görevlendirmek istemiş ancak Zeki Paşa, bu harekâtın başarılı olmayacağını bildirmiştir (Artuç, 2005: 193-194). Bunun üzerine Enver Paşa, Cemal Paşa'ya aynı teklifi yapmış ilaveten ondan Suriye ve Filistin bölgesindeki asayişi sağlamasını istemiştir (Cemal Paşa, 2017: 164). Cemal Paşa bu teklifi kabul edince Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak kaydıyla 18 Kasım 1914 tarihinde IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Onun bu göreve getirilişinin bir amacının da merkezden uzaklaştırılmak olduğunu iddia edenler de vardır. "Mısır fethi bahanesi ile Cemal Paşa İstanbul'dan uzaklaştırılmış. Bunlar hep Talat'ın oyunları imiş. Hatta Talat demiş ki: -Canım, Mısır fethi olmazsa bile Cemal Paşa ya şehit olur, yahut ordusu berbat ve perişan olunca beynine bir tabanca sıkarak bizi kendinden kurtarır" (Atay, 2004: 89).

Cemal Paşa'nın görevlendirilmesinden sonra bölgesindeki faaliyetleri çok dikkat çekmiş ve birçok dedikodulara sebebiyet vermiştir. Paşa'nın bölgede yapmış olduğu işler ve güttüğü siyaset birçok insan tarafından ona şüphe ile yaklaşılmasına neden olmuştur. Birçok siyasetçi ve edebiyatçı Paşa'nın orada kendi liderliğinde bir devlet kurmak istediğine kanaat getirmiştir. Örneğin Refik Halid'e göre Cemal Paşa orada kendi "tavaif-i mülük"ünü kuracaktır. "Cemal Paşa merhum da Suriye'de, tarihimizdeki tavaif-i mülük usulü, kargaşalıktan faydalanarak bir taht kurmak hülyasına epeyce kapılmıştı sanırım. Yakıştırmaz değildi. Sakalı da hazırdı." (Karay, 2011: 4) Paşa, Suriye'de istediği gibi davranmış, kimseyi umursamamıştır. Bundan dolayı çok zalimce eylemlerde bulunmuştur. Kemal Tahir bu durumu *Bir Mülkiyet Kalesi* adlı romanında şöyle ifade etmektedir: "Suriye'de Cemal Paşa'yı da görmedim değil. Allah bile yere inseydi, ondan daha kahhar, daha kibirli olamazdı." (Tahir, 2009: 424) Ali Fuat Erden, onun için "Suriye ve Batı Arabistan'ın taçsız imparatoru" ifadelerini kullanmaktadır (Erden, 2006: 104-107). Münevver Ayaşlı ise Cemal Paşa'nın Mısır'ı fethedip bölgede Kavalalı Mehmed Ali Paşa gibi yeni bir hanedan kurma hevesinde olduğunu söylemiştir (Ayaşlı, 2014a: 86). Hüseyin Kazım Kadri de aynı şekilde onun "hidivlik" teşkil etmek amacında olduğunu belirtmiştir. Onun bölgeye bu kadar yatırım yapmasının nedeni de budur (Kadri, 2008: 195). Buna benzer söylentilerden İzzet Derveze de bahsetmiştir. Derveze'nin ifadelerine göre Cemal Paşa, Kanal Harekatı'nda başarılı olsaydı Suriye ve Mısır hükümdarlığını ilan edecektir (Derveze, 2007: 364).

Cemal Paşa'nın Suriye'deki askeri ve siyasi faaliyetleri yanında buradaki eğitim faaliyetleri de tartışmalardan nasibini almıştır. Bu bağlamda Paşa'nın Halide Edip Hanım'ı İstanbul'dan getirtmesi de bu tartışmaları ve dediko-

dukları daha da alevlendirmiştir. Cemala Paşa, Halide Edip'le birlikte Hamdullah Suphi'yi bazı incelemeler yapmak için Suriye'ye davet etmiştir. Onun bu faaliyetlerini Falih Rıfkı Atay, "Osmanlılaştırma" olarak yorumlamıştır. Atay'a göre Paşa, bölgedeki Osmanlı imajını düzeltmek ve yabancıların buralardaki tesirini azaltmak için okullar açmaya karar vermiştir. Bunun için de Halide Edip Hanım'ı davet etmiştir (Atay, 2004: 72). "Suriye'yi Osmanlılaştırmak fikrine saplanan Cemal Paşa, Beyrut'taki Amerikan ve eski Fransız koleji ve liselerine benzer modern Türk okulları açmak istiyordu. Bu okullar sırf öğretim ve eğitim üstünlüğü ile kız ve erkek Beyrut çocuklarını kendi kucaklarına çekeceklerdi"(Atay, 2004: 73). Münevver Ayaşlı ise Halide Edip'in Suriye'ye getirilmesinin Suriyeli çocukların Türkleştirilmesi amacına matuf olduğunu belirtmiştir. "Halide Edip, Suriye'ye vazife ile gelmişti. Türk kültürünü yaymak için mektepler açacak, Arap çocuklarına Türkçe öğretecek, Türklüğü sevdirecek ve bu suretle de Suriye Türkleşecekti. Halide Edip Hanım bir nevi Türk misyoner ve iyi niyet elçisi idi."(Ayaşlı, 2014a: 88)

Lübnanlı aydınlardan Şekip Arslan ise bu durumu Atay ve Ayaşlı'nın yorumlarından farklı bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Arslan öncelikle Cemal Paşa'nın Suriye'de istediği gibi davranmasında İstanbul'daki Turancı Türk gurubunun siyasette büyük bir güç kazanmasının etkili olduğunu söylemiştir (Arslan, 2005: 113). Şekip Arslan'ın bahsetmiş olduğu Turancı Türk grubu üyelerinden birisi de Halide Edip olsa gerektir (Ayaşlı açık açık Halide Edip'i Türkçü, kafatasçı olarak nitelendirmektedir). Cemal Paşa, Suriye'yi Türkleştirmek ve Arap milliyetçilerinin kökünü kazımak için bölgedeki tanınmış birçok Arap ailenin Suriye'den sürülmesini ve onların yerine Anadolu'dan Türk aileler getirilmesini planlamış, bunu kısmen de yerine getirmiştir. Yapılacak bu nüfus mübadelesi sayesinde Suriye, demografik olarak Türkleştirilecektir. Bunun yanında Halide Edip gibi eğitimcilerin katkılarıyla Arap nüfusu üzerinde Türkleştirme faaliyetlerinin etkili olacağı da düşünülürse büyük bir başarıya imza atılacaktır (Aslan, 2005: 191).

Cemal Paşa ve Halide Edip'in bu romantik hayallerine karşılık Yahya Kemal gibi gerçekçi davrananlar yapılan bu işleri boş ve geçici heves olarak görmüştür. Halide Edip, Cemal Paşa'nın davetlisi olarak Suriye'ye giderken Yahya Kemal'i de beraberinde götürmek istemiş ancak Yahya Kemal buna sıcak bakmamıştır. Çünkü Yahya Kemal, Cemal Paşa'nın Suriye'deki faaliyetlerini geçici bir zevk ve boşuna bir çaba olarak değerlendirmiştir. Ona göre bütün bu işler gösteriş yapmaktan öte bir anlam taşımamaktadır. "Burgaz'da bir gün Halide Edip Hanım yeni ve garip bir projeden bahsetti. Suriye'ye gideceğini ve orada çalışacağını, mektepler açacağını, benim de mutlaka beraber gitmemi hararetli bir lisanla söyledi. Suriye'ye gidemeyeceğimi söyledim. Çok ısrar etti. Kabul edemedim. Bir müddet sonra Halide

Edip Hanım, Suriye'ye gitti; mektup ve kartlar göndermeyi unutmadı. Bir defa İstanbul'a döndü. Birçok muallimeleri seferber ederek Suriye'ye götürdü; bu manzarada bir hiffet ve gülünç bir şey vardı; Anadolu bomboş dururken yalnız Cemal Paşa'nın muvakkat bir hükümranlığını tezyin etmek için, bizi ve lisanımızı pek özlemeyen Suriye'de bir maarif feyezanı, bahusus o felaketler ortasında, birçok insanı acı acı gülümsetiyordu. Vakıa Cemal Paşa'nın Suriye'den kaldırılacağı ve İstanbul'a getirileceği şayi olur olmaz Halide Hanım, Suriye'yi, o maarif intibahını, o mektepleri ve muallimleri bıraktı ve Cemal Paşa'dan önce İstanbul'a geldi. O kadar masraf ve nümayiş muvakkat bir moda gibi geçmişti." (Beyatlı, 1986: 37-38)

Bütün bu tartışmalara ve farklı yorumlara rağmen Halide Edip, Cemal Paşa'nın ısrarlarına karşı gelememiş ve nihayetinde onun davetini kabul ederek yanına aldığı muallime ordusuyla birlikte Suriye'nin yolunu tutmuştur. Cemal Paşa'nın Halide Edip konusunda ısrar etmesinin bir sebebi de onun eğitimcilik vasfıdır (Adıvar, 2008: 265).

Diğer yandan Münevver Ayaşlı ise babasının görevleri nedeniyle henüz yedi yaşındayken Biladü'ş-Şam topraklarına ayak başmış ve burada Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar takriben 5 yıl kalmıştır. Bundan dolayı da bölgeye ve oradaki Türklere dair birçok hatırası vardır.

2. Halide Edip Suriye'de

Halide Edip'in ifadesine göre Cemal Paşa, 1916 yılı başlarında Emir Subayı Falih Rıfkı Atay aracılığıyla kendisine bir mektup göndermiştir. Paşa bu mektubunda Fransız mekteplerini kapattığını ve bölgedeki okulların yetersiz olduğunu bildirmiş, Halide Edip'ten de ya kendisinin gelmesini ya da birilerini göndermesini rica etmiştir. Bunun üzerine Halide Edip kardeşi Nigar Edip'i göndermiştir. "İlk Suriye›ye gönüllü giden hoca Nigar Edib'dir. Beyrut'ta altı sınıflı bir mektep açtı ve her sınıf halk çocuklarını bu mektebe gönderdi. Çok bariz bir Türk aleyhtarlığına rağmen bu mektepten o hoşnut göründü ve dostane bir vaziyet aldı" (Adıvar, 2008: 236).

Halide Edip, Cemal Paşa'nın 1916 yılının yaz aylarında göndermiş olduğu ikinci mektubu üzerine Nakiye Hanım ve Hamdullah Suphi ile birlikte Haydarpaşa'dan yola çıkmıştır. Bu mektubunda Paşa, Halide Edip'ten kısa bir süreliğine Suriye'ye gelmesini ve orada çeşitli teftişler yaptıktan sonra bir rapor yazmasını rica etmiştir. "1916 başlarında bir ikinci mektup daha aldım. Bu defa Cemal Paşa, merhum Nakiye Hanım ile beraber mahdut bir zaman için Suriye'ye gelip Şam, Beyrut ve Lübnan'da mektep açmak için bir plan hazırlamamızı rica ediyordu. Tatil günlerine tesadüf eden bu daveti kabul ettik. Aynı zamanda Suriye'deki Türk ve İslam eserlerini tedkike davet edilmiş olan Hamdullah Suphi Bey'le beraber Haydarpaşa'dan hareket ettik." (Adıvar, 2008: 236)

Halide Edip'in alıntı yaptığımız hatıralarında bazı çelişkiler vardır. Çünkü onun hatıratının İngilizce orijinalinde ilki 1916'nın başlarında ve ikincisi de aynı yılın yaz aylarında olmak üzere iki mektup aldığı belirtilmiştir (Adıvar, 2005: 390-391). Halbuki *Mor Salkımlı Ev* adlı kitabında ilk mektubun tarihini vermemiş ve ikinci mektubun tarihini 1916 yılı başlarında göstermiştir. Ayrıca ilk mektubu Falih Rıfkı'nın getirdiğini bildirmiş ve ikinci mektup sonrasında kendilerine Cemal Paşa'nın bir yaverinin eşlik ettiğini söylemiştir. Halbuki Falih Rıfkı, Halide Ediplere üçüncü mektuptan sonra diğer hocalarla Suriye'ye gelmeye karar verdikleri zaman eşlik etmiştir. Falih Rıfkı bu olayı *Zeytindağı* adlı eserinde anlatmıştır. "Ben o aralık İstanbul'da idim. Kumandan, Halide Edip Hanım'la onun beğeneceği birkaç Türk terbiyecinin Şam'a gelmeleri için uğraşmalarımı tavsiye eden bir mektup aldım. Halide Edip bir müddet düşündükten ve bir iki kişiye sorduktan sonra İstanbul'dan ayrılmaya karar verdi. Kadın hocalarla yola çıkmıştık" (Atay, 2004: 73).

Halide Edip'in Türkçe hatıratındaki (*Mor Salkımlı Ev*) diğer bir çelişki de ilk mektup kendisine verildiğinde Falih Rıfkı'nın Âliye Mahkemesi'nin icraatlarını müdafaa etmek için İstanbul'da bulunduğunu belirtmesidir. Halbuki bu olay ancak 1916 yılının yaz aylarından sonra mümkün olabilir.[2] Çünkü Şubat 1915 tarihinde başlayan Âliye Mahkemesi Mayıs 1916'da sonuçlanmıştır (Toprak, 2017: 303). Divan-ı Harb-i Örfi'nin aldığı mahkeme kararları 23 Nisan 1332/6 Mayıs 1916 tarihli bir beyanname ile de yayınlanmıştır (Kayra, 2008: 15). Bu durumda mahkemenin kararlarının savunulması için Mayıs ayından sonraki bir tarihte Falih Rıfkı'nın İstanbul'a gitmiş olması gerekir. Sonuç olarak Halide Edip'in Cemal Paşa'dan aldığı ilk mektup 1916 yılının başları ve ikinci mektup da 1916'nın yaz aylarıdır. İngilizce hatırattan (*Memoirs of Halide Edip*) farklı bilgiler içeren hatıratın Türkçe baskısındaki bazı malumatlar hatalıdır.[3]

Halide Edip'in Suriye'ye Cemal Paşa'nın yanına gitmesi üzerine aralarında bir ilişki olduğuna dair söylentiler ortaya atılmıştır. Mina Urgan'ın Falih Rıfkı'ya dayandırdığı ifadelere göre bu iddialar doğru değildir (Urgan, 1998: 203). Bu iddialar doğru olmasa bile Mina Urgan, Halide Edip'in her istediğini Cemal Paşa'ya yaptırabilme kudretinde olduğunun da altını çizmiştir. Cemal Paşa-Halide Edip ilişkisi Münevver Ayaşlı'nın da dikkatini çekmiştir. Urgan'ın belirttiği, Halide Edip'in istediğini yaptırma kudretinde olduğunu o da vurgulamıştır. "Bu küçük kadın da, diğer hanımefendiler gibi Cemal Paşa'yı o kadar aşağıdan almıyor, önünde ayak ayaküstüne atıyor, sigarasını Paşa'ya yaktırıyor, Paşa ile siyasi ve fikri münakaşalar ediyor-

2 Ali Fuad Erden ise hatıralarında Cemal Paşa'nın Falih Rıfkı'yı *Aliye Divan-ı Harbi Örfisinde Ru'yet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat* adlı kitabı neşretmek için gönderdiğini ifade etmiştir; bkz: Erden, 2006: 211.

3 Türkçe ve İngilizce hatırat arasındaki farklar yazar tarafından da ifade edilmiştir; bkz: Adıvar, 2008: 9-10.

du. Bu küçük kadının fikirleri ve düşünceleri vardı, bunları söylüyor hatta empoze bile ettirebiliyordu." (Ayaşlı, 2014a: 88)

Halide Edip'in Suriye'ye gitmesiyle alakalı diğer bir iddia da o ve Hamdullah Suphi'nin, bazı fikri ayrılıklar nedeniyle İttihat ve Terakki önde gelenleri ve Ziya Gökalp tarafından bir anlamda sürgün edilmeleri veya merkezden uzaklaştırılmalarıdır (Çalışlar, 2010: 114; Göze, 2003: 67). Aynı şekilde Cemal Paşa da siyasi olarak merkezden uzaklaştırıldığı için bu üç ismin Suriye'de bir araya gelmesi gayet normaldir.[4] Cemal Paşa bu iki isme ve özellikle de Halide Edip'e hamilik yapmıştır. Halide Edip zaten hatıralarında Eylül 1916 tarihinde büyük sıkıntılar içinde olduğunu ifade etmiştir (Adıvar, 2008: 265).

Halide Edip, 1916 yazında Suriye'ye vardığında önce Lübnan'da Cemal Paşa ile görüşmüştür. Cemal Paşa, Fransızların siyasi emellerini okullar ve eğitim yardımıyla insanların zihinlerine işlediklerine inandığı için aynı şeyi tersinden kendisi de yapmak amacındadır. Kuracağı bu okullarda dini eğitimden ziyade liberal ve Garb esaslarına dayalı bir sistem kurmayı hedeflemiş ve bunu da Halide Edip'le paylaşmıştır (Adıvar, 2008: 241). Halide Edip de Cemal Paşa ile aynı kanaattedir. "Bence mühim olan şey tahsil vasıtasıyla millet de uyandırılması lazım gelen yeni bir zihniyetin ilk temelini atabilmekti. O zamana kadar Suriye'deki Arap milliyetçiliği ecnebiler elinde bir manivela gibi kullanılmakta idi." (Adıvar, 2008: 244) Halide Edip'e göre yapılacak ilk iş Arapların yabancı kültürlerden etkilenmesini engelleyip kendi kültürlerini ve Türk kültürünü öğrenmelerini sağlamaktır. Eğer yöneticiler yabancıların bu tesirini kırıp Türk dili ve kültürünü öğretebilirlerse Arapların Türk düşmanlığı bertaraf edilebilecektir. Bunun için en iyi araç eğitim ve okuldur. Bundan dolayı okulların bu bölgede bir an önce yaygınlaştırılması gerekmektedir (Adıvar, 2008: 244).

Halide Edip, Cemal Paşa'ya kurulacak olan bu okulların planlamasını yapmak için oradaki Araplarla da görüşülmesi ve fikirlerinin alınması gerektiğini söylemiştir. "Ben kendi ihtiyaçlarını herkesten iyi bildiklerine kani olduğum Arapların kendileri ile temas yapmadan bir tedkik yapmak ihtimali olmadığını ve en fazla Garblılaşmış Arap unsuru Lübnanlılar olduğundan planı bilhassa Beyrut'ta yapmayı teklif ettim." (Adıvar, 2008: 241) Halide Edip'in Araplarla görüşüp onlara danışma fikri güzeldir ancak bunu tam anlamıyla gerçekleştirememiştir. Çünkü onun fikirini sorduğu kişiler yine İstanbul'da bulunmuş daha sonra siyasi ve başka sebeplerden dolayı İstanbul'dan uzaklaşmış insanlardır. Onun görüştüğü kişilerden biri Hüseyin Kazım Kadri'dir. Hüseyin Kazım haricinde Arslan ailesiyle de görüşmüştür (Zannımızca Şekip Arslan'ın ailesi olmalı.).

4 Ali Fuad Erden, Cemal Paşa'nın Türk Ocakları ile çok yakından ilgilendiğini belirtmiştir; bkz: Erden, 2006: 285.

Lübnan'da bulunan ecnebi okullarını tedkik eden Halide Edip Amerikalıların eğitim metodlarını beğenmiştir. Bu beğenisinde kendisinin de Amerikan eğitimi almasının etkisi vardır. Yaptığı incelemeler sonucunda raporunu tamamlayan Halide Edip, Beyrut, Lübnan ve Şam'da müşterek bir muallim mektebi tesis etmeyi ve bu mekteplerin her biri için altı sınıflı birer okul hazırlanması gerektiğini belirtmiştir. Bu mekteplerde öğretilecek diller: Arapça, Fransızca ve Türkçedir. Halide Edip ve Nakiye Hanım raporlarını bitirdikten sonra 16 Eylül 1916'da İstanbul'a dönmüştür.

Onun dönüşünden sonra Cemal Paşa, başta Ayn Tura'daki yetimhane olmak üzere başka yerlerde de okullar açmıştır. Bunun üzerine bu okulların iyi bir şekilde idare edilmesi için Cemal Paşa, Halide Edip'e 1916'nın sonlarına doğru bir kez daha bu okullarda yönetici olmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine Halide Edip de bu talebe binaen yanına aldığı elli kadar kadın eğitimciyle birlikte 1917 yılının başlarında Suriye'ye hareket etmiştir (Çiçek, 2012: 279-280).

Suriye'ye hareket eden Halide Edip, dört-beş aylık bir çalışmadan sonra sonra yaz tatilini geçirmek için İstanbul'a dönmüştür. Haziran 1917 tarihinde Servet-i Fünun dergisinden Kazım Şinasi kendisiyle "Suriye Mektepleri"ne dair bir mülakat gerçekleştirmiştir. Bu mülakattan anladığımıza göre Halide Hanım Haziran'ın ortalarına doğru İstanbul'a gelmiştir (Şinasi, 1333: 444-446).[5] Kendi ifadelerine göre aynı yılın Eylül ayında Cemal Paşa'nın isteği üzerine bir yıllık olmak üzere tekrar Suriye'ye dönmüştür (Adıvar, 2008: 280).

Suriye'ye döndükten bir müddet sonra savaşın kaderi değişmeye başlamış, cephedeki durum nedeniyle Şam ve Lübnan'da da korku kendini göstermiştir. Şam'daki hocalar akıbetlerinin ne olacağını sormaya başlamıştır. Cemal Paşa bölgedeki resmi görevleri sona erdiği için 12 Aralık 1917 tarihinde Suriye'den ayrılmıştır (Cemal Paşa, 2017: 232). Halide Edip'in ifadelerine göre Cemal Paşa, İstanbul'a giderken buradaki hoca kadrosunu da beraberinde götürmek istemiş ancak hocalar kalmayı tercih etmiştir. Buradaki hocalar okullar resmi olarak kapandıktan sonra görevlerini bırakabileceklerini belirtmiştir.

Cephedeki durumun kötüleşmesi ve Cemal Paşa'nın Suriye'den ayrılması sonrasında okullarda erzak sıkıntısı başgöstermiştir. Halide Edip güç bela erzak tedarikini yapmaktadır. Artık yabancı bir memlekette hamisiz ve bir başınadır.

Halide Edip'in ifadelerine göre kendisiyle beraber hocaların bir kısmı Mart 1918'de[6] İstanbul'a dönerken bazıları orada kalıp eğitime devam et-

5 Aynı yazı daha sonra *Türk Yurdu* dergisinde neşredilmiştir. (Bkz: *Türk Yurdu*, 16 Ağustos 1333, sayı 141.)

6 BOA, DH.ŞFR. 85/86, 11 Mart 1334 [11 March 1918].

miştir. Kalanlardan birisi de Doktor Lütfi Kırdar'dır. Halide Edip dönüşünü şu cümlelerle ifade etmektedir: "Türklerin hakimiyetinin Arap diyarında sona ermekte olduğu o günlerde..." (Adıvar, 2008: 288, 294) Böylelikle Halide Edip, evimize bakalım diyerek Anadolu'nun yolunu tutmuştur.

3. Münevver Ayaşlı Suriye'de

10 Haziran 1906'da Selanik'te dünyaya gelen Münevver Ayaşlı, babası Caferi Tayyar Bey'in 1913 yılında Halep Rejisi Başmüdürlüğü'ne tayini sebebiyle Halep'e göç etmiştir. Münevver Ayaşlı, Halep'teyken Diakonessen Schwesterlere isimli Protestan Alman okuluna gitmiştir. Ayaşlı'nın annesi, çocuklarında Halep çıbanı çıkmasın diye çocuklarının ayak tabanlarını çıplak bir şekilde Halep kalesine doğru tutarmış. Zira yaygın inanışa göre Halep kalesini gören el, ayak ve yüzde Halep çıbanı çıkmazmış. Bundan dolayı annesi çocuklarının çıplak ayaklarını trenin camlarına uzatarak Halep'e giriş yapmıştır (Ayaşlı, 2016: 12). Halep çarşısında her türden malzeme bulmak mümkündür. Orada Avrupa malları ve hasseten bol bol Fransız ürünleri mevcuttur. Ayaşlı'nın ifadelerine göre 1914 yıllarının Halep'i kozmopolit bir şehirdir. Halep valisi Celal Beyefendi, saltanatlı bir şekilde mahallelerden geçiş yaparmış ve halk da bundan memnun olurmuş. Çünkü "Araplar devletin saltanatını görmek"ten hoşlanmaktadır (Ayaşlı, 2016: 15). Daha sonra vali değişmiş ve bu göreve Abdülhak Renda Bey atanmıştır. Ancak eski valinin saltanatlı geçişleri son bulmuştur. Böyle olunca debdebe ve saltanatı seven Araplar nezdinde valilik makamı prestijini kaybetmiştir (Ayaşlı, 2016: 23).

Münevver Ayaşlı'nın anlattığına göre Halepli Araplar, Birinci Dünya Savaşı'na girişimizi sevinçlerle karşılamıştır. Kanal Cephesi açılıp Dördüncü Ordu komutanlığına Cemal Paşa getirilince Suriye ve Halep şenlenmeye, her taraf Türk görevli ve subaylarla dolmaya başlamıştır. Suriye'ye gelen Türkler arasında Mevlevi Alayı da vardır. Bu Mevlevi Alayı'nın başında da Veled Çelebi İzbudak bulunmaktadır. Halep Mevlevhanesi'nin postnişini ise Ahmed Remzi Dede'dir (Ayaşlı, 2016: 24).

Münevver Ayaşlı, Halep'teyken Ermeni tehcirinin ortaya çıkardığı farklı bir toplumsal problemle karşılaşmıştır. Buralarda bulunan Türkler, Ermeni kafilelerinden kendilerine uygun buldukları kızları, kadınları alıp onlarla evlenmektedir. Bu durum oldukça yaygın bir hal almıştır. Ancak Ayaşlı bu evlilikleri doğru bulmaz. Ona göre Müslüman Türk erkeklerle evlenen Ermeni kadınlar kinlerini evdeki hizmetçilerden ve çocuklarından çıkaracaktır. Bu da o insanlara zarar verecektir.

Ayaşlı'nın babası Caferi Tayyar Bey, iki yıl Halep'te görevini ifa ettikten sonra 1915'te Beyrut Rejisi Başmüdürlüğü'ne atanmıştır (Yıldız, 2009: 14). Böylelikle Münevver Ayaşlı bir müddet de Beyrut'ta yaşamıştır. Buraday-

ken de yine bir Alman okuluna devam etmiştir. Ancak bir müddet sonra Cemal Paşa'nın telkiniyle babası onu Halide Edip ve ekibinin Beyrut'ta açmış oldukları mektebe göndermiştir. Münevver Ayaşlı, bu okula üç ay devam etmiştir. Ayaşlı'nın ifadelerine göre bu üç ay boyunca okulda hiçbir eğitim alamadığı için tekrar eski Alman okuluna dönmüştür. Ayaşlı'ya göre bu mektepteki hocalar süslenip boş boş gezen kadınlardır. Halide Edip sert ve keyfine düşkün bir idarecidir. Sınıflar bomboştur. Ahmed Haşim de Ayaşlı'nın fikrindedir. Haşim, Halide Edip'in Lübnan ve Suriye'de süslenip gezmekten, şarap içip eğlenmekten başka bir şey yapmadığını belirtmiştir (Haşim, 1918: 129).

Cemal Paşa'nın bölgeyi Türkleştirme amacından dolayı bu dönemde Beyrut'ta asker ve memurların meydana getirdiği küçük ve aristokrat bir Türk çevresi oluşmuştur. Cemal Paşa, IV. Ordu komutanlığından alınıp İstanbul'a dönünce bölgedeki Türkler de yavaş yavaş buraları terk etmiştir. Özellikle 1918'de İngilizlerin Kudüs'e girmesinden sonra bölge Türkler tarafından boşaltılmıştır. Ancak Ayaşlı ailesi Beyrut'ta kalmaya devam etmiştir. Çünkü Ayaşlı'nın babası Fransız rejisi müdürü olduğu için kendilerine kötü bir muamelede bulunulmayacağı kanaatindedir. Lakin durum bekledikleri gibi olmamış zamanında ayrılmadıklarına pişman olmuşturlar (Ayaşlı, 2016: 55).

Ayaşlı'nın anlattığına göre Kudüs'ün alınmasından sonra düşman ordularının Beyrut'a doğru ilerledikleri duyulunca Beyrut valisi düşman daha Beyrut'a girmeden şehri bırakıp kaçmıştır.[7] Beyrut 5-6 gün resmi yöneticisi olmadan Hüseyin Kazım Kadri ve Alfred Sursok'un iyi niyetiyle idare edilmiştir. Halk İngiliz ve Fransızların şehre girmesini beklerken şehri Faysal'ın emrindeki Suriyeli Arap askerler teslim almıştır. Valilik binasına da Suriye devletini temsil ettiğine inandıkları bir bayrak dikilmiştir. Kral Faysal şehri Hüseyin Kazım ve Alfred Sursok'tan teslim almıştır (Ayaşlı, 2016: 56). İlginç olan şey de Suriye ordusunun komutanı Ayaşlı'nın babasının okul arkadaşıdır (Ayaşlı, 2016: 56). Kısa bir süre sonra Suriye ordusu Beyrut'tan çekilmiş ve Fransız ordusu, ardından da Ermeni alayları şehre girmiştir. Bir müddet sonra da İngilizler gelmiştir (Ayaşlı, 2016: 58).

7 Münevver Ayaşlı'nın Beyrut valisi Müftüzade İsmail Hakkı Bey'in şehri bırakıp kaçtığı iddiasına karşılık Selim Ali Selam başka bir iddiada bulunmuştur. Selim Ali'nin ifadelerine göre Şam'da bir Arap hükumeti kurulunca Beyrut Belediye Başkanı Ömer Ed-Da'uk Bey'den de Beyrut'ta bir Arap hükumeti kurması istenmiştir. Bunun üzerine Belediye Başkanı şehrin ileri gelen Araplarını yanına alarak valiyle şehrin idaresini kendilerine bırakması konusunda müzakerelerde bulunmuştur. Arap heyet vali ve Türk görevlilerinin şehri bir an önce terk etmelerini istemiş, vali buna tepki gösterince ciddi münakaşalar olmuştur. Nihayetinde Vali İsmail Hakkı Bey, Türklerin can ve mal güvenliğinin temin edilmesi sözünü aldıktan şehri terk etmeyi kabul etmiştir. Beyrut'tan ayrılarak Rayak'ın yolunu tutmuştur; bkz: *Selam*, 2005: 33-35.

4. Halide Edip Ve Münevver Ayaşlı'nın Anlam Dünyasına Göre Suriye

Münevver Ayaşlı'nın Biladü'ş-Şam'la alakalı çok fazla gözlem ve hatırası vardır. Çünkü babasının görevi gereği Halep, Beyrut bölgesinde takriben beş yıl kalmış ve oralardaki Türk muhiti içinde birçok olaya şahit olmuştur. Ayaşlı'nın Biladü'ş-Şam'da bulunduğu dönemde Halide Edip Hanım da eğitimci olarak bölgededir. Ayrıca Ayaşlı üç ay gibi kısa bir süre Halide Edip Hanım'ın öğrencileri arasında yer almış ve aynı muhit içinde oldukları için Halide Edip'le zaman zaman karşılaşmıştır. Bu ortak paydadan hareketle iki yazarın döneme, şahıslara ve bu dönemdeki olaylara tepkilerine baktığımız zaman dünya görüşleri nedeniyle birbirinden farklı bakış açılarına sahip olduklarını görmekteyiz. Bu farklılıklar, eserlerinden başlayarak birçok noktada kendini göstermektedir.

Öncelikle her iki yazarın bu dönemi ve olayları anlattıkları hatıralarının isimlerine baktığımız zaman Biladü'ş-Şam coğrafyasına bakış açılarının farklılığı hemen göze çarpmaktadır. Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev* adlı eserinin ikinci kısmına "Suriye ve Arap Diyarı" ismini vermiştir.[8] Halide Edip "Arap diyarı" isimendirmesiyle daha hatıratının başında kendiyle o coğrafya arasına bir mesafe koymuştur. Çünkü gezip gördüğü yerler aslen "Biladü'ş-Şam" olarak anılmakta olup Osmanlı devletine bağlıdır. Halide Edip, ayrıca Arap toprağı olarak zikrettiği Biladü'ş-Şam'dan ayrılırken "ana topraklara" döndüğünü de ısrarla belirtmiştir (Adıvar, 2008: 285). Buna karşılık Münevver Ayaşlı eserine *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru* ismini vermiştir. Ayaşlı, Halide Edip gibi ötekileştirmek yerine bu coğrafyayı kendisine yeni açılan bir pencere ve yeni bir ufuk olarak görmüştür.

Münevver Ayaşlı, Birinci Dünya Savaşı döneminde bölgenin tartışmasız tek sözü geçen adamı Cemal Paşa'nın amacının *kültür emperyalizmi* olduğunu söylemiştir. O, Suriye ve Lübnan'da okullar açarak buraları Türkleştirmeyi hedeflemektedir. Bundan dolayı da Halide Edip Hanım'ı getirtmiştir (Ayaşlı, 2016: 18-19). Münevver Ayaşlı, her ne kadar Halide Edip ve beraberindekilerin geliş amacının kültür emperyalizmi olduğunu belirtmiş olsa da bunların Lübnan'da pek bir şey yapmadıklarının da altını çizmiştir. Ayaşlı'ya göre bu kadın öğretmenler taifesinin bütün işi süslenmek ve boş boş gezmektir. "Müdiremiz Halide Edip Hanım, saray gibi dairesinde, istirahatte... Sınıflar bomboş. Kodirdorlarda pembe maşlahlı, pembe krep damur başörtülü, sıkma başlı, gözleri sürmeli İstanbullu hoca hanımlar piyasa ediyorlar, kime ders vereceklerdi, çocuk yoktu ki mektepte." (Ayaşlı, 2014a: 89) Halide Ediplerin burada eğitimle pek ilgilenmediklerini belirten sadece Ayaşlı değildir. Onu destekleyen ifadelerin benzerlerini Ahmed Ha-

8 Aslında *Mor Salkımlı Ev* kitabının bu bölümündeki yazılar daha önce "Lübnan ve Arap Diyarı" ismiyle Yeni İstanbul gazetesinde 20 Nisan-8 Mayıs 1955 tarihleri arasında tefrika edilmiştir.

şim de dile getirmiştir. Haşim, Halide Edip ve arkadaşlarının Suriye'yi medenileştirmek için gittiklerinden oradaki insanlara çok üstten baktıklarını, giyim, kuşam ve tavırlarının çok ezici olduğunu söylemiştir (Haşim, 1918: 129). Halide Edip, Beyrut'a gittiğinde Beyrutlu kadınlar arasında Halide Edip modası başlamıştır. "Halide Şamlı kadınlardan çok Beyrutlu kadınları giyim kuşamıyla etkilediği gibi orada bir moda rüzgarı da estirdiği anlatılıyor." (Çalışlar, 2010: 139) Belki de Falih Rıfkı da aynı şeyleri hissetmiş olacak ki Halide Edip ve arkadaşları için "çarşaflı sörler" (Atay, 2004: 73) nitelemesi yapmıştır.

Ayaşlı bu hocaların bölgedeki tüccarlarla olan ilişkilerine de değinmiştir. Onun anlattığına göre esnaftan bazıları Cemal Paşa'ya yaranmak için hoca taifesine sonsuz kredi sunmuş ve dükkanlarından istedikleri kadar veresiye alışveriş yapmak imkanı vermiştir. Ancak Türk ordusunun çekilmesiyle beraber bu hocalar da borçlarını ödemeden çekip gidince Lübnanlılar bir sürü dedikodu yapmıştır.

> *"Osmanlı ordusu çekilip de düşman ordusu girince, bütün Beyrutlular veryansın ettiler Türklere. Fransız mektebinin bütün kıymetli eşyalarını Halide Edip Hanım ve muallime hanımlar alıp İstanbul'a götürmüşler. Buna inanmadım; fakat başka söylentiler de vardı. Halide Hanım ve bütün muallime hanımlar, büyük Beyrut mağazalarından çok mal almışlar ve borçlarını ödemeden İstanbul'a kaçmışlar. Bu olabilir. Şöyle ki: Beyrut mağaza sahipleri ve tüccarları, Cemal Paşa'ya yaklaşmak için Halide Edip Hanım'a ve muallime hanımlara yaltaklanmak için, yalpak Lübnanlılar, hanımların hepsine kredi açmışlar. Muallime hanımları da adeta zorluyorlardı mal almaları için 'Alınız, alınız istediğiniz kadar mal alınız, istediğiniz zaman parasını verirsiniz.' demişlerdir. Yalpak Lübnanlıların sözüne kanan muallime hanımlar da almışlardır ve bozgun birden gelince bunlar da acele gitmek zorunda kalınca bir miktar borç bırakmışlardır; fakat bu çok miktar değildir. Zavallı muallimelerin alacakları nedir? İki maşlah, üç başörtüsü" (Ayaşlı, 2016: 35-36).*

Ayaşlı bunları anlatırken bir taraftan bir olaya açıklık getirmekte diğer taraftan da böyle hocalardan bir şey beklemenin hata olduğunu ima etmektedir.

Münevver Ayaşlı, Cemal Paşa'nın talebi üzerine babası tarafından Halide Ediplerin açtıkları mektebe gitmek zorunda kalmış ancak ailesi orada hiçbir eğitim verilmediğini anladıktan sonra onu tekrardan Alman mektebine kaydetmiştir. "Üç ay mektebine gittim, bir gün dahi ders görmedim. Fakat bu üç ay zarfında mevzuu tamamen Tevrat'tan alınma, müziği de Lübnanlı bir bestekar Vadia Sabra tarafından bir opera bestelendi." (Ayaşlı, 2014a: 89) Halide Edip'in ifadelerine bakacak olursak durum tamamen farklıdır. Halide Edip, ilk zamanlar çok sıkıntılar çektiğini ve bazen umutsuzluğa dahi düştüğünü belirtmiştir. Ancak zaman ilerledikçe çalışmalarının meyvelerini almaya başladığını ifade etmiştir. Bir yılın sonunda ise

öğrenci sayısında ciddi artış olmuştur. "Hocaların birinci sene gösterdikleri gayret, kudret ve fedakarlık sayesinde, açtığımız mekteplerde ikinci sene tedrisat kolaylıkla devam etti. Ayn Tura hayrete değer bir şekilde ilerlemişti. Esasen yaz ayları programı da oldukça hafifti. Yetimlerin sayısı tam iki bin yüze çıkmıştı." (Adıvar, 2008: 280) Münevver Ayaşlı'nın verdiği bilgilerle Halide Edip'in verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Çünkü Ayaşlı, bu okula daha programların yeni teşekkül ettiği ilk dönemde gitmiştir. Ayrıca eğitimde ilerleme kaydedilen okullar yetimhanelerdir. Diğer okullarda pek bir ilerleme olmamıştır.

Ayaşlı'nın ifadelerine göre Halide Edip'in Yahudi olduğuna dair bir sürü dedikodu ortaya atılmıştır. Ayaşlı'nın kendisi de bu iddialara inanmaktadır. "Halbuki Halide Edip'in ne kadar Biblik, yani Ahd-i Atik güzelliği vardı, ne kadar Beni İsrail'in güzel kızlarına benziyordu." (Ayaşlı, 2014a: 88) Münevver Ayaşlı başka bir yerde de Refet Bele'yi kendisine delil göstererek Halide Hanım'ın Yahudiliğine işaret etmiştir. "Biz Halide Hanım'ı Müslüman ettik zannediyorduk, meğer Halide Hanım, Adnan Bey'i Yahudi etmiş." (Ayaşlı, 2014a: 95) Ayaşlı, Halide Edip'in tiyatro oyunu *Kenan Çobanları* adlı eserini de Yahudilik üzerinden eleştirmektedir. Ona göre bu oyun İsrail'in habercisidir. Buna rağmen ilginç bir şekilde dönemin bütün yöneticileri alkış tutarak bu oyunu izlemiş ve kimse çıkıp da neden başka bir konu değil de bunu seçtiniz diye sormamıştır. "Hanımefendi, niçin başka bir mevzu değil de Tevrat'tan alınma bir mevzu seçtiniz? Siz yüklenmiş olduğunuz bir vazifenin tam aksi istikamette bir yol, bir gidiş tuttunuz ve İsrail propagandası yapıyorsunuz." (Ayaşlı, 2014a: 91) Halide Edip'in *Kenan Çobanları* adlı eseri ve Yahudilik eleştirisi sadece Ayaşlı tarafından dillendirilmemiştir. Bu oyun İstanbul'da sahnelendiği zaman Yahudilik vurgusu nedeniyle çok fazla eleştirilmiş ancak Halide Edip bu konudaki tavrından vazgeçmemiştir (Çalışlar, 2010: 151). Yahya Kemal de bu eserin siyasi manalarından kuşkulananlar olduğunu belirtmiştir (Göze, 2003: 65). İpek Çalışlar, *Halide Edip* isimli eserinde Suriyeli birinin şahitliğine dayanarak Halide Edip'in Yahudiliği meselesini şöyle ifade etmiştir: "Suriye'de yaşayan Cadmus Yayınevi'nin sahibi Ziad Muna 'Suriylelilerin akıllarında kalan, onun bir Yahudi olduğudur' diyor" (Çalışlar, 2010: 152).

Ayaşlı'nın Halide Edip'le alakalı düşünce ve eleştirileri bunlarla sınırlı değildir. Onun *Vurun Kahpe*'ye adlı eseriyle açık bir din düşmanlığı yaptığının altını çizmiş ve şu cümleyi kurmuştur: "Evet, Anadolu'nun vuracağı kahpeler vardı, vardı ama vuramadı, otobüsü kaçırdı" (Ayaşlı, 2014a: 94).

Münevver Ayaşlı, Halide Edip ve Cemal Paşa tarafından kollanan ve Ayn Tura'daki yetimhanede bakılan Ermeni çocuklarla alakalı eleştiriler de yapmıştır. Ayaşlı'ya göre Cemal Paşa'nın bu çocukları yetiştirmekteki amacı onları devşirme usulüyle kendine bağlı birer asker yapmaktır. Ayn Tura'da-

ki yetimhanenin açılış sebebi budur. Paşa bu çocukları Müslüman yapıp onlara Türk ismi de vermiştir. Savaş şartlarında asker yiyecek bulamazken bu çocukların her türlü ihtiyaçları karşılanmıştır. Ancak, Türkler geri çekildikten sonra bu çocuklar gidip Fransızlarla birlik olup Türkler aleyhinde çalışmıştır (Ayaşlı, 2016: 28-30).

> *"Cemal Paşa'nın bu siyasetini destekleyen ve ona bu konuda yardımcı olan Halide Edip'tir. Halide Edip, bölgedeki birçok problem karşısında suskun kalmayı tercih ederken Ermeniler konusunda çok hassas davranmıştır. Bu bağlamda Ayaşlı'nın Ermeni çocuklar konusundaki eleştirilerini Ahmed Haşim de desteklemiş ve Haşim bu konuda Halide Edip'e yüklenmiştir. Haşim, Halide Edip'in Cemal Paşa oluk oluk Arap kanı dökerken ses çıkarmadan izlemesine rağmen Ermenilere karşı gösterdiği hümanist hassasiyeti eleştirmiştir. Ermenilere gösterdiği himayeyi neden Araplara göstermediğini sormuştur" (Haşim, 1918: 129).*

Ayn Tura'daki yetimhanenin Cemal Paşa tarafından kollanmış olduğu gerçeği Halide Edip tarafından da kabul edilmiştir. Ancak o, bu durumu daha çok askerlerin gönüllülüğü şeklinde yorumlamayı tercih etmiştir. Gerçekten de savaş döneminde bölgede ciddi anlamda kıtlık olmuş, gerek asker gerekse de halk büyük sıkıntılar çekmiştir. Ayaşlı'nın bu bağlamdaki sitemleri yerindedir. Çünkü Cemal Paşa buradan ayrıldıktan sonra Halide Edip yetimhanenin erzak ikmalinde sıkıntılar çekmeye başlamıştır (Adıvar, 2008: 288-289). Halide Edip ve arkadaşları bölgeden ayrılırken yetimhaneyi Amerikalı misyoner Doktor Bliss ve damadı Mister Dodge'nin himayesine bırakmış ve onlardan da bu yetimhaneyi Kızılhaç'ın himayesine vermelerini rica etmiştir. Hatta yetimhanedeki Ermeni çocukları Kızılay'a teslim etmeleri talebini de iletmiştir (Adıvar, 2008: 294).[9] Amerikalı misyonerler sözlerini tutmuş ve yetimhaneyi Kızıl Haç örgütüne teslim etmiştir. Kızıl Haç, bu öğrenciler için Ermenice eğitim verecek hocalar tayin etmiştir (Özşavlı, 2014: 8).

Münevver Ayaşlı, Cemal Paşa'nın bölgede uyguladığı siyaseti eleştirdiği gibi özel hayatına dair eleştiriler de yapmıştır. Onun ifadelerine göre Cemal Paşa'nın burada oldukça şatafatlı bir hayatı vardır ve Lübnan'ın yerlisi evli bir kadınla aşk yaşadığı söylentileri dolaşmaktadır. Hatta Fransız romancı Pierre Benoit'in *La Chaitlaine dü Liban* adlı eserinde bu aşkı anlattığını belirtmiştir. Ayaşlı'nın verdiği bilgiye göre Paşa'nın Beyrut'a geldiğinde yaptığı en önemli iş kadınlarla poker oynamaktır (Ayaşlı, 2016: 39). Halide Edip ise Ayaşlı'nın aksine Cemal Paşa ve ailesinin sade bir hayatları olduğunu

9 Halide Edip, Beyrut'tan ayrılırken anladığımız kadarıyla Cemal Paşa yetimhanelerin ne olacağını sormuş ve bunun üzerine Halide Edip de buna cevaben Cemal Paşa'ya şifreli bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta Suriye'de bulunan yetimhanelerin kendilerinin ayrılmasından sonra ne olacağına dair bilgiler vermiştir. Kendilerinin İstanbul'a dönmelerinin çok problem olmayacağını ifade etmiştir. (Bkz: BOA. DH.ŞFR. 576/47. R. 19.01.1334 [19 Mart 1918].

iddia etmektedir. Hatta Halide Edip'i en çok etkileyen şeylerden biri de bu sadeliktir (Adıvar, 2008: 241). Halide Edip her ne kadar sade dese de tasvir ettiği ev ifadelerinin aksini göstermektedir. "Sauffer'de güzel mermer kaplı bir köşkte oturuyordu. Geniş sofaları, salonları, dikkat ve sanatla işlenmiş merdiven trabzanları vardı." (Adıvar, 2008: 240) Ayaşlı'nın anlattıklarına bakılırsa Cemal Paşa'nın hanımı Seniha Hanım, kızı Kamuran'ın hastalığını bahane ederek sürekli İsviçre'ye, Davos'a gitmekte sonra da Cemal Paşa'yı yalnız bırakmamak için Beyrut'a dönmektedir. Seniha Hanım bu dönem boyunca hep İsviçre-Lübnan arasında gidip gelmiştir (Ayaşlı, 2016: 39-40).

Cemal Paşa'nın bölgeyi Türkleştirme politikası için seçmiş olduğu isimleri eleştiren Ayaşlı, Halide Edip, Hamdullah Suphi, Nakiye Hanım gibi isimlerin Araplar üzerinde herhangi bir etki ve tesirlerinin olmadığını belirtmiştir. Ona göre Arapların saygı duyacağı ve onlar üzerinde müspet tesir yapacak isimler Babanzade Ahmed Naim, Mehmed Akif gibi kişilerdir. Çünkü Araplar fikren uyuşmasalar bile bu isimlere saygı duymaktadır. Ayaşlı'ya göre zaten Halide Edip, Türkçü ve Turancı hatta kafatasçıdır (Ayaşlı, 2014a: 88). Bu durumda böyle birisinin bu topraklarda kabul görmesini beklemek ve bundan bir netice elde etmek ham hayalden başka bir şey değildir. Ayrıca Halide Edip'in Yahudi ve dönmeliğine dair Araplar nezdinde oluşan kanaat de dikkatte alındığında Cemal Paşa'nın Halide Edip tercihinin yanlışlığı daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bazıları onun *Yeni Turan* adlı eseriyle birlikte Siyonistlerle işbirliği yapmaya başladığı kanaatindedir (Azzam, 2003: 11).

Ayaşlı, Cemal Paşa'nın Suriye'de korku salmaktan başka bir şey yapmadığını söylemiştir. "Cemal Paşa'yı Araplar ne seviyor, ne de savunuyorlardı, yalnız korkuyorlardı, ip belası, sehpa dehşeti içinde sureta sayar görünüyorlardı." (Ayaşlı, 2014a: 101) Benzer şeyleri Falih Rıfkı, *Zeytindağı* kitabında ifade etmiştir. "Dördüncü Ordu karargahına gidiş, hele Şam'dan sonra, baş döndürür. Bir terör havası vardır. Ses daha pestir ve Cemal ismi, Tevrat'tan, İncil'den alınma, mukaddes bir ada benzer... Zaman geçtikçe Nablusluların yüzlerinin daha sarardığını seziyorum. Cemal Paşa'nın her yeni sesi çıktıkça, hepsinin sarığından, sakalından ve cübbesinden bir sarsıntı geçiyordu." (Atay, 2004: 15-16) Ali Fuat Erden de hatıralarında bunlara yakın ifadeler kullanmıştır. Ancak Erden bu ifadeleri Paşa'yı takdir için kullanmaktadır:

> *"Onun Suriye'de kurduğu otorite müthişti. Beyrut ve Şam seyahatlerinde şehirler ve kasabalar bayraklarla donatılırdı. Yalnız her ev ve her dükkana değil, her binanın her katına bayrak asılırdı. Cemal Paşa için şehirler ve kasabalar allara bürünürdü. Şeyh Esad'dan işittim: Ahali, 'Ben sallanacağıma, bayrak sallansın' dermiş." (Erden, 2006: 105).*

Cemal Paşa'nın Suriye'de uygulamış olduğu baskıcı siyaseti ve verdiği idam kararlarını eleştirmiş olsa da Halide Edip mevcut şartlar içinde bu ka-

rarların gerekliliğini savunmuştur. Halide Edip idamla birlikte ortaya çıkan kötü intibayı yok etmek için Cemal Paşa'nın okullar açıp, sıhhi meselelere eğildiğini belirtmiştir (Adıvar, 2008: 235-237). Halbuki Paşa'nın bu hamlelerinin Arapların zihninde açtığı yaraları kapatmasının imkanı yoktur. Halide Edip, Suriye'deki komutanlardan Miralay Ali Fuad (Erden)'ın Cemal Paşa'nın Aliye Mahkemesi kararlarını eleştirdiğini duyunca bu durumu kendisine sormuştur. Ancak denilenin aksine Ali Fuad, Cemal Paşa'nın eylemlerini desteklediğini ifade etmiştir. İlginç bir şekilde Ermenilerle yaşanan olayları mevcut şartlar içinde değerlendirmeyen Halide Edip, Arapların idamını ve yapılan baskıları mevcut şartlara bağlamıştır. "Acaba Arap milliyetçileri idareyi Türkiye'den Fransızlara geçirmek için mi harekete geçmiş, ihtilal ve isyan hazırlamış, yoksa hakiki gayeleri istiklal mi idi, mealindeki bir soru sordum. Cevapları bu hususta Cemal Paşa'nın kanaatlerinin aynını ifade ediyordu. Türkiye'nin gayesinin harbi kazanmak olduğunu söyledikten sonra, eğer Aliye Divan-ı Harbi'nin kısa süre tedhişi olmazsa ordumuzun ilk aylarda Suriye'den çekilmek mecburiyetinde kalacağını anlattı. Arap milliyetçilerinin hepsinin eseri mi yoksa, hakiki gayelerinin istiklal mi olduğunu sorduğum zaman, aralarında hakiki istiklalci ve milliyetçi olanlar da bulunduğunu söyledi." (Adıvar, 2008: 245) Halide Edip'in Ali Fuad'a dayandırarak vermiş olduğu yorumlar onun hatıralarında da aynı şekilde geçmektedir. Gerçekten de Ali Fuad (Erden) hatıratında bu idamları ve sert politikayı desteklemiş ve Cemal Paşa'ya medhiyeler dizmiştir (Erden, 2006: 65-69).

Halide Edip'in Araplara muhtariyet verilmesi fikri Cemal Paşa ve İttihatçıların savundukları merkeziyetçi devlet fikrine muhaliftir. O, Cemal Paşa'nın aksine Suriye'nin muhtariyetinden yanadır (Atay, 2004: 73). Halide Edip'in muhtariyet düşüncesini savunmasının temelinde Arapların her şekilde Osmanlı'dan ayrılacağı fikri yatmaktadır. Kaçınılmaz olan gerçekleşecekse onu mümkün olduğu kadar kendine yakın tutmak en iyisidir. Bunun için de eğitimi ve kurulacak okulları birleştirici unsur olarak görmektedir. Araplar bizden ayrılsa bile önemli olan bizimle ilişkilerinin devam etmesidir. Burada dikkatimizi çeken nokta Halide Edip'in düşüncesini hep ayrılık ve ayrılık sonrasına teksif etmesidir. Çünkü o Arapların ayrılması meselesini kafasında bitirmiştir. Ona göre bu durumda Arapların bizimle düşman değil de nasıl dost olarak kalabilecekleri üzerinde düşünmek en doğru şeydir.

> *"Kanaatimce Türkiye, Arapları herhangi bir yabancı kültürden fazla Arap kültürüne bağlaması lazımdı. Fakat aynı zamanda Türk devletinin muhtelif ve zıt unsurlarını birleştirmek için Türk kültürünü ve dilini öğrenmesi de lazımdı. Bunu da devletin açacağı yeni mektepler temin edebilirdi. Yine inanıyorum ki, Arap milleti bir gün tam istiklalini alırsa, iktisadi, coğrafi ve hatta dini kültür bakımından Türklerle işbirliği lüzumunu idrak edecek, Türklerle medeniyet*

ve sulh yolunda elele yürüyecektir... Bana öyle geliyor ki, Türkiye tahsil istikametini ve idaresini tesbit ederken, istikbalde kendisiyle işbirliği yapabilecek bir müstakil Arap diyarını ve milletini göz önünde tutması lazımdı. Arapları ebediyen idaremiz altında tutabilmek gayesinden tamamen vazgeçmelidir. Türkler, Arap dünyasına, Anadolu'dan çok fazla emek ve para sarf ettiler. O topraklarda Türk kanı döktüler. Fakat Araplar memleketlerini müdafaa eden Türkiye'yi istemiyordu. Çünkü Türkiye bilhassa tahsil ve idarede lazım gelen zihniyeti aşılamaya muvaffak olamamıştı" (Adıvar, 2008: 244-245).

Halide Edip'in ifade ettiği Arap topraklarının Anadolu'nun bütün enerjisini aldığı fikri yeni bir şey değildir. O dönemde fazlaca dillendirilen bir düşüncedir. Falih Rıfkı, *Ateş ve Güneş* adlı eserinde "Artık ne veriyorsak Anadolu'nun canından veriyoruz... Dünyanın bir köşesinde kendi kendine yaşam süren Anadolu, kiminden kar, kiminden güneş eksik olmayan sekiz sınırda varlığının destanlarını yazdı" (Atay, 2013, 8-9).

Halide Edip muhtariyet fikrinde ısrarını sürdürmüş ve Arapların Meşrutiyet döneminde kendilerine verilen haklara rağmen bize düşman olmaktan vazgeçmediklerini söyleyerek zorunlu birlikteliğin kimseye fayda sağlamayacağının altını bir kez daha çizmiştir. "1914 senesinde parlementomuzda Arap mensupları da vardı. Fakat anayasadaki bütün haklara ve mesuliyetlerine rağmen bir türlü Arapları kendimize bağlayamamıştık" (Adıvar, 2008: 245).

Halide Edip'in bu muhtariyet fikrine karşılık Münevver Ayaşlı, geniş ve büyük topraklara sahip bir Osmanlı'dan yanadır. Onun aklındaki Osmanlı'nın en iyi remzi konaktır. Bir konak içinde birçok milletten insan, aynı çatı altında mutlu mesut yaşabilmektedir. Konak da imparatoluk gibi çeşitli bileşenlerden oluşmaktadır.

"Sahi aklıma geldi! Pertev Bey, Azize Hanım ve üç kızlarından başka koca köşkte Türk var mıydı? Mürebbiye Matmazel Durand Fransız, Nermin'in dadısı Katine Rum, Bezmiyar Kalfa Çerkez, sofracı ve ütücü dört kız Rum, bahçıvan Arnavut, yamağı Hırvat, evin gedikli sütçüsü ve kaymakçısı Bulgar, arabacı Rum, seyisler Arap, ayvaz Ermeni! Evet evet evde Türk buldum, aşçıbaşı Bolulu ve Pertev Bey'in emir eri Kastamonulu idiler. Bu, büyük imparatorlukta mukadderdi. Zira onda hepsinin hakkı vardı. Bir imparatorlukta kavmiyet yaparsak o imparatorluktan vazgeçilmiş demektir... İmparatorluklar büyüklük, azamet, müsamaha, genişlik, ferahlık ve alabildiğine cömertlik bekler ve isterler. Dar fikre ve dar çerçeveye soktunuz mu, kendi kendilerini mahveder, bitirirler" (Ayaşlı, 2014b: 11-12).

Münevver Ayaşlı, imparatorlukların kültürleri gereği, doğal olarak çeşitli milletlerden olduğunu belirtmiş ve bunu parçalayan milliyetçi bakış açısını eleştirmiştir. "İmparatorlukları hiçbir şey dar, küçük ve kısıt fikirler kadar yıkamaz. Türk Ocakları, Ziya Gökalp'in fikirleri, bu sakat ve yanlış

yolun ilk yolcuları... İşte böyle koca canım imparatorluk 'Misak-ı Milli'ye kadar düşer, yani saraydan konağa, konaktan eve, evden gecekonduya..." (Ayaşlı, 2014b: 12).

Suriye'ye giderken Anadolu'yu baştanbaşa geçme imkanı bulan Halide Edip bu toprakların sessizliğine içerlemiştir. Her gördükleri kadın onlara evlat ve kocalarını sormaktadır. Bu kendi hallerine terk edilmiş kadınların takati tükenmiştir. Onların tek merak ettikleri savaşın ne zaman biteceğidir. Çünkü bütün memleketin yükü onların sırtındadır. O da Falih Rıfkı gibi Anadolulu Türk'ün memleketin her tarafına koştuğunu ve gittiği yerde de kırıldığını belirtmiştir. Halide Edip, Suriye'ye giderken yolda askere alınan Araplar ve onların askerden firar etmelerine dair bazı olaylara şahit olmuştur. Türk askerler Arapları askere alıp tren katarlarına yerleştirmek için uğraşmakta ve bundan dolayı da Türk çavuşu çok sert davranmaktadır. Halide Edip askeri uyarmaya kalkınca asker Arapların gönülsüz davranmalarına ve kaçmaya çalışmalarına kızdığını belirtmektedir. Çünkü vagona bindirdiği askerler bir sonraki istasyonda kaçmaktadır. Türklerin savaşmak için bunca zahmete katlandığı bu topraklarda Arapların kendi beldeleri için savaşmaktan kaçmaları askeri sinirlendirmiştir. "Belki Türk erlerinin Anadolu'nun bir ucundan öbür ucuna günlerce, hatta aylarca hiç ses çıkarmadan yürüdüklerini düşünerek Arap erlerinin altlarında bir tren olmasına rağmen telaş etmelerine kızıyordu... 'Bir istasyonda yüz er yükletiyorum, öbür istasyona varmadan kırk elli kalmıyor." (Adıvar, 2018: 248) Halide Edip'in şahit olduğu olayın benzerini bölgede askerlik yapan Şevki Yazman da hatıralarında anlatmıştır;

"Halep hiçbir şeyin farkında değilmiş gibi görünüyordu. Kudüs sanki bir Arap şehri değil ve orada dövüşenlerin sanki Araplarla hiçbir alakası yoktu. Kanto dinlediğimiz kahveler genç, ihtiyar, fesli, agelli bir sürü insanlarla dolu idi. Bunların şimdiye kadar asker olup cepheye gittiğine dair bir alamet de görünmüyordu. Bazen polis veya inzibatların önlerine katıp Merkez Kumandanlığı'na götürdüğü yüzlerce genç Arab'a rastladığımız ve bunların asker kaçağı olduğundan bahsedildiğini duyduğumuz oluyordu. Fakat bunu bize haber verenler eğer bu gençler herhangi bir hile-i şeriye bulup Merkez Kumandanlığı veya polis müdürünün elinden kurtulmazsa, trende cepheye sevk edilirken mutlaka yolda ve hatta tren yürürken firarın yolunu bulduklarını da ilave ediyorlardı" (Yazman, 1949: 4).

Halide Edip'in Biladü'ş-Şam'da dikkatini çeken bir nokta da bölgeye giden her yabancının Araplardan etkilenmesi veya az çok Araplaşmasıdır;

"Beyrut'tan Şam'a gittik. Yol harikulade idi. Dünyada hiçbir millet, yaşadığı topraklara acaba Araplar kadar, kendi damgasını basabilir mi, diye kendi kendime sordum. Görüyordum ki insan Arabistan'a ne sıfatla, hangi mecburiyetle giderse gitsin, orada biraz yaşadıktan sonra, o hava içinde eriyor ve

dillerini öğreniyor. Hatta kendi ana dilini dahi Arap telaffuzu ile söylemeye başlıyor. Hatta o diyarda uzun müddet kalmışların yüzlerini dahi Araplardan ayırt etmek ve fark etmek müşkül oluyor. Acaba bu sadece coğrafi ve iklimi bir tesirden mi ileri geliyori yoksa halkın içindeki ateşli ruhun sirayetinden mi?" (Adıvar, 2008: 246).

Halide Edip'in dikkatini çeken bu konu aynı dönemde bu bölgede bulunan Falih Rıfkı'nın da dikkatini çekmiştir. "Türkleşmiş hiçbir Arap görmedikten başka Araplaşmamış Türk'e az rast geliyorum" (Atay, 2004: 42).

Yaklaşık iki yıllık bir Suriye ve Lübnan hayatından sonra Halide Edip ve yanındaki hocalar 4 Mart 1918 tarihinde İstanbul'a hareket etmiştir (Adıvar, 2008: 296).[10] Münevver Ayaşlı'nın ifadelerine göre Halide Edip, Cemal Paşa'nın ardından hemen İstanbul'a dönmüştür. "Bu mektepçilik oyunu iki sene ya sürmüş, ya sürmemişti. Cemal Paşa, Suriye'den ayrılır ayrılmaz mektep de kapanmış, Halide Edip Hanım ve bütün muallimeler İstanbul'a dönmüşlerdi." (Ayaşlı, 2014a: 35) Cemal Paşa'nın resmi görevi sona erdiği için 12 Aralık 1917 tarihinde Suriye'den ayrılmıştır. Halide Edip'in ifadesine göre Paşa giderken kendisi ve diğer hocalara da İstanbul'a dönmelerini teklif etmiştir. Ancak onlar bu teklifi okullar devam ettiği için reddetmiştir. Burada Ayaşlı'nın verdiği bilgiler gerçeğe daha yakındır. Çünkü Halide Edip ve yanındaki muallimelerin hamisi olan Cemal Paşa gittikten sonra onların orada kalmaları pek de akıl kârı değildir. Halide Edip de böyle düşünmüş olmalı ki Cemal Paşa'nın ayrılışından hemen sonra harekete geçmiş ve İstanbul'a Suriye'den ayrılmak istediğine dair bir yazı yazmış olmalı ki Dahiliye Müsteşarı Adnan Bey tarafından Beyrut Mutasarrıflığı'na 10 Ocak 1918 tarihli resmi bir yazı gönderilmiştir. Gönderilen bu yazıda Halide Hanımların izin taleplerini bir üst makamları olan Beyrut Mutasarrıflığı'na bildirmeleri gerektiği ve bu konuda muhataplarının Beyrut Mutasarrıfı olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca kendilerine izin verilmesinin de orada bulunan ordunun durumuna göre şekilleneceği bildirilmiştir.[11] Gönderilen telgrafta Halide Edip'in böyle apar topar kaçar gibi hareket etmesi bir anlamda eleştirilmiş ve orada henüz resmi kurumların ve ordunun varlığının altı ısrarla çizilmiştir. Bunun ardından Halide Edip resmi olarak Mutasarrıflığa müracaatta bulunmuş olmalı ki 24-25 Şubat tarihli Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı İsmail Hakkı Bey'e Dahiliye Müsteşarı Adnan Bey tarafından gönderilen şifreli telgrafa göre Halide Ediplerin Pozantı'ya muvasalatlarına izin verilmiştir.[12] 19 Mart 1918 tarihli şifreli telgrafa göre Halide Edip oradaki resmi devir işlemlerini halledip ancak 7 Mart'ta Biladü'ş-Şam'dan hareket edebilmiştir.[13]

10 Ancak Adana Sıhhiye Müdürü Cemal Bey'e yazılan şifreli telgrafa göreyse Halide Ediplerin 7 Mart'ta hareket ettiklerini bildirmektedir. (Bkz: BOA. DH.ŞFR. 85-86. H. 25.05.1336 [11 Mart 1918])
11 BOA. DH.ŞFR. 83/77. H. 27.03.1336 [10 Ocak 1918].
12 BOA. DH.ŞFR. 84/156. H. 14.05.1336 [25 Şubat 1918].
13 BOA. DH.ŞFR. 576/47. R. 19.01.1334 [19 Mart 1918].

Sonuç

Bu çalışmada Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde ön plana çıkarılan, bazen idealleştirilen Halide Edip ile Osmanlı kadınının son temsilcisi olarak kabul edecebileceğimiz Münevver Ayaşlı'nın dünyaya ve Arap coğrafyasına bakışları karşılaştırılmıştır. Biladü'ş-Şam'a yanındaki muallime tayfasıyla medeniyet götüren bir Batılı edasıyla giden Halide Edip, Cemal Paşa'nın gücünü de arkasına alarak dönemin matbuatı aracılığıyla bunun bol bol reklamını da yapmıştır. Ancak bu insanların kitaplar ve sayfalar dolusu anlattıkları faaliyetlerinin neticesi koskocaman bir sıfırdan ibaret kalmıştır. Aynı dönemde bölgede bulunan ve bu durumun yakın şahidi olan Münevver Ayaşlı, bu faaliyetin daha başından sakat olduğunu belirtmiştir. Ona göre Biladü'ş-Şam topraklarına yapılacak kültürel ve siyasi yatırımlar için Halide Edip gibi Türkçü bir yazar yerine Mehmet Akif, Babanzade Ahmet gibi bölge insanı tarafından tanınan ve onların da bölge insanını tanıdığı eşhasın gönderilmesi daha uygundur. Bundan dolayıdır ki Cemal Paşa'nın yanlış tercihleri ve bu boş hayalleri nedeniyle yapılan faaliyetler olumlu hiç bir netice vermemiş aksine daha da fazla olumsuz hava yaratmıştır.

Halide Edip, her ne kadar bu Arap coğrafyasına gelse de aslında sırtını sürekli bu toraklara yüzünü de Anadolu'ya dönmüş ve ısrarla "evimize bakalım" fikrinde olmuştur. Bu topraklara gelişi sanki değişik bir hava almak, hava değişim yapmak içindir. Çünkü İstanbul'daki siyasi çevreler tarafından bir anlamda istenmeyen insan ilan edilmiş, orada sıkıştığı ve daraldığı için biraz sakinleşmek adına kısa süreliğine bir tatile gelmiş gibidir. Bu havada olduğu için de sürekli İstanbul'a gidip gelmektedir. Arşiv belgelerinde Halide Edip'e, Suriye'deki görevine, maaşına dair çok fazla bilginin bulunmaması onun resmi olmaktan ziyade Paşa'nın şahsi teşebbüsleri sayesinde bölgede bulunduğunu işaret etmektedir. Zaten Cemal Paşa'nın gitmesinin ardından da hemen Suriye'den uzaklaşmaya çalışmıştır. Kafasında Arap topraklarını, Anadolu'dan ayıran Halide Edip'e karşılık Münevver Ayaşlı, bir Osmanlı kadını olarak imparatorluğun o çeşnisinin tadını hiçbir zaman unutmayacak ve yaşadığı müddetçe onu savunacaktır. Çünkü Ayaşlı için Osmanlı, büyüklük, azamet ve ferahlıktır.

Bölgeye, hayata, geleceğe dair kaygıları olduğu için Münevver Ayaşlı, Suriye'de olduğu gibi daha sonra da Halide Edip ve benzeri aydın ve edebiyatçıların muhalifi olmuş ve onları eleştirmiştir. Bir imparatorluğun ve geleneğin yok olmaması için direnmiştir. Bu nedenledir ki *Pertev Bey'in Üç Kızı*, *Pertev Bey'in İki Kızı* romanlarında Osmanlı kadınını ve geleneğini yaşatma derdine düşmüştür.

Kaynakça

BOA, DH.ŞFR. 85/86, 11 Mart 1334 [11 March 1918].

BOA. DH.ŞFR. 83/77. H. 27.03.1336 [10 Ocak 1918].

BOA. DH.ŞFR. 84/156. H. 14.05.1336 [25 Şubat 1918].

BOA. DH.ŞFR. 85-86. H. 25.05.1336 [11 Mart 1918].

BOA. DH.ŞFR. 576/47. R. 19.01.1334 [19 Mart 1918].

Adıvar, H.E. (2008). *Mor Salkımlı Ev*. İstanbul: Can Yayınları.

Arap İhtilali ve Şam Mahkemesi. Çev. Cahit Kayra. İstanbul: Yeditepe Yayınevi

Arslan, E.Ş. (2005). *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2005.

Artuç, N. (2005). *Ahmed Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atay, F. R. (2004). *Zeytindağı*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Atay, F. R. (2013). *Ateş ve Güneş*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Ayaşlı, M. (2014a). *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Ayaşlı, M. (2014b). *Pertev Bey'in Üç Kızı*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Ayaşlı, M. (2016). *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Azzam, A. (H. 22.08.1424). *Kavmiyyetü'l-Arabiyye*.

Beyatlı, Y. K. (1986). *Siyasi ve Edebi Portreler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Çalışlar, İ. (2010). *Halide Edip*. İstanbul: Everest.

Cemal Paşa (2017). *Hatıralar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çiçek, M. T. (2012). *Cemal Pasha's Governorate in Syria 1914-1917*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitütüsi.

Derveze, İ. (2007). *Osmanlı Filistin'inde Bir Posta Memuru*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Erden, A. F. (2006). *Birinci Dünya Savaşında Suriye Hatıraları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Göze, H. (2003). *Zor Yılların Zor Kadını Halide Edip Adıvar*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Haşim, A. (1918). "Halide Edib Hanımefendi'ye". *İctihad*. (129). 129.

Kadri, H. K. (2008). *Bir Milletin Dirilişi*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Karay, R. H. (2011). *Bir Ömür Boyunca*. Ankara: TTK.

Özşavlı, H. (2014). "Cemal Paşa'nın Suriye'de Ermeni Muhacirlere Yardımları ve Ayn Tura Yetimhanesi". *Yeni Türkiye*. (60). 8.

Selam, S. A. (2005). *Beyrut Şehremininin Anıları*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Şinasi, K. (1333). Suriye Mektepleri. *Servet-i Fünun*. 444-446.

Tahir, K. (2009). *Bir Mülkiyet Kalesi*. İstanbul: İthaki Yayınları.

Toprak, S. V. (2017). Cemal Paşa'nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılıkçı Hareketlerine Etkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (2). 303.

Urgan, M. (1998). *Bir Dinazorun Anıları*. İstanbul: YKY.

Yazman, M. Ş. (21. 02. 1949). Filistin İçin Çarpıştığımız Günler. *Ulus*. 4.

Yıldız, H. (2009). *Münvver Ayaşlı'nın Hayatı, Eserleri ve Sanatı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.